

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ тили мақол ва маталларыдағы чорвачилик лексикасини квантитатив-типологияк ұрганишға бағишланған, хусусан, бу мазкур отларни билдирувчи сўзлар мисолида ұрганилған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению квантитативно-типологических особенностей животноводческой лексики в пословицах и поговорках каракалпакского языка, и в частности слов, обозначающих название лошадей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of quantitative-typological peculiarities of cattle-breeding vocabulary in proverbs and sayings of the Karakalpak language, the words denoting the names of horses, in particular.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГІ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРДЫ
ЛИНГВОМӘДЕНИЙ ҮЙРЕНИҮДІҢ АХМІЙЕТИ

Ш.М.Кунназарова – ассистент оқытушы

Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нәкис филиалы

Таянч сўзлар: лингвомаданият, антропоцентрик парадигма, урф-одат, нақл-матал, халқнинг ўзига хос хусусияти, халқ менталитети, тил ва маданият, миллийлик, инсоннинг рухан етуклиги, баркамол инсон.

Ключевые слова: лингвокультурология, антропоцентрический парадигма, традиция, пословицы, характерная для народа, национальный менталитет, язык и культура, национальность, зрелость человека, человеческая природа.

Key words: linguistics, anthropocentric paradigm, traditions, proverbs, characteristic for the people, people's mentality, language and culture nationality, man's maturity, human nature.

Дүнья тил билиминде антропоцентрал парадигма шеңберинде лингвомәдениетке тийисли илимий жұмыслар жарыққа шықпақта. Солар қатарына белгили бир халықтың қоршаған барлықты өзінше түсинуи, қабыл етиуи нәтижесиндегі үрп-әдет дәстүрлер, нақыл-мақаллар менен турақты бирликлер, метафораларда халықтың өзине тән миллийлиги сәуленгенлигин, олардың көркем шығарма тилинде берилиуи илимий көзқарастан бағалау, үйрениуи киргизуіге болады. Буған мысал етип Ш.Н.Абдиназов [1], Э.Т.Төлөкова [8], Н.А.Акименко [2], Ф.Х.Тарасова [7], Е.Е.Юрков [9], О.И.Коурова [4], Т.А.Павлова [6], О.Г.Дубровская [3] хәм басқалардың жұмысларын айтсақ орынлы.

Қарақалпақ тилиндегі сөзлер қанша узақ тарихқа ийе болса, халық нақыл-мақаллары да сонша узақ тарихқа ийе. Нақыл-мақаллар - адамлардың күнделікли бир-бири менен пикир алысуында жиий қолланылатуғын, узақ ойды, сөзди қысқа, тужырымлы, көркем образлы етип беретугын мәніси кең, поэтикалық жақтан уйқасқан қатарлардан туратуғын халық дәре-тіушилигинин бир бөлігі. Ол адамлардың турмыс тәжірибесиниң айнасы есапланып, оны ел басқарған басшылар, сөз сөйлеген шешенлер өз сөзлеринде қолланып, керек жеринде нақылдың қурамына айырым сөзлерди қосып, байытып барған. Солай етип нақыл хәм мақаллардың усылайынша екінши бир вариантлары пайда болған. Усындай нақыл-мақаллар халық ауы-зеки дәретпелериниң барлық жанрларында бар екенли-ги дыққатқа ылайық. Мейли, ол дәстан болсын, халық қосықлары, айтыста болсын нақыл-мақаллар шығарма тилиниң көркемчилигин, тәсірчилигин асыруы менен бирге халықтың үрп-әдет, дәстүрлерин де өзінде жәмлеп миллий калоритти сәулендиреди. Сол сыякы қарақалпақ ертеклери тилинде де нақыл хәм мақаллар турмыс сынақларында жол көрсетуиші даналық сөзлер сыпатында айтылажақ ой-пикирдиң көркем, тәсірли хәм образлы болуында белгили орынды ийелейди.

Нақыл-мақаллар - халықтың әсирлер дауаындағы өмир тәжірибеси. Онда халық дүньятанымының түр-ли көринислери – әдалат, зулымлық, хақ пенен нахақ арасындағы шегара, кеңпейиллик, мәртлик, адамгерши-лик хәм т.б. қысқа эстетикалық қатарлар арқалы билди-риледи. Хәр бир нақылда бир дүнья мәни бар. Оны сөй-леуиші өз сөзиниң мәнили, тәсірли болуы ушын ғана қолланып қоймай, тыңлаушыны да ойландыруға, пи-кир жүритиуіге шақырады. Нақыллар инсан ой-пикир, санасының рауажланыуына, өмирде өз жолын дурыс таңлауға, зәрүр жағдайларда мәселениң шешимин та-быуға көмеклесетуғын халықтың ең мәнили сөзлериниң қаймағы есапланады.

Нақыл-мақаллар тематикалық жақтан бир неше түр-лерге бөлинип, билдиретуғын мәнилери де хәр қыйлы.

Оларда жәмийеттиң үлкен машқаласы менен жетискен-ликлеринен бақлап, жеке бир инсанның өмириндегі кишигирим өзгешеликлерге шекем, әдеп-икрамлылық қағыйдалары менен бирге, адамлар минез-құлқындағы хәр қыйлы белгилер, халық санасындағы миллийлиги-мизге тән дәстүрлер де өз көринисин тапқан. Биз бул мақаламызда нақыл-мақаллардың мазмунында бар болған усындай өзгешеликлерди сөз етемиз.

Нақыл-мақаллар - халықтың ауызеки сөйлеу тилинде қандай формада қолланылатуғын болса, ертеклер тилинде де сол қалпында жумсалған. Мысалы: Сөйтип Мейтин хан орнына хан болыпты. «Хәр ким кисиге гөр қазса, орнына өзи түседі» деген сол уақытта да бар екен («Мейтин», 212-бет).

Ким де ким биреуіге жаманлық ойласа, ол өзиниң алдына келеді. «Биреуіңди баспағы өлсин деп тилек тилесе, өзиниң өгизи өледі деген усы. («Бай хәм хан-ды жеңген шопан», 141-бет).

Халқымыз жас әуладты инсанларға жақсылық ис-леуіге, егер жақсылық ислеу қолынан келмесе жа-манлық та ислеуіге, кисиге зыян жеткермеуіге өмири дауаында нәсиятлап, санасына синдирип, оларды халық мәпине жарайтуғын перзент етип тәрбиялауға хәрекет еткен. Бул да халқымыздың өзине тән перзент тәрбиясындағы дәстүри. Жоқарыда мысалларда мақал келтирилген болып, онда кисиге жаманлық ойлап оны әмелге асырмақшы болсаң, сол жаманлық ақыры өзіңе қайтады деген мәни билдиреледі.

Нақыл-мақаллардың тексти айтыушы адамның сөз қолланылыуына қарай өзгерип барады яғнай транс-формация исленеди. Бунда тексттегі бир сөз түсип қалуы, орнына мәнилес басқасы қолланылыуы, яки текстке басқа сөзлер қосылуы мүмкин. Атап өткен жағдайлар тийкарында олардың вариантлары пайда болады. Мысалдағы мақал вариантының пайда бо-луында да усындай себептер бар: «Биреуіге гөр қаз-саң өзиң түсесен» деген соннан қалған екен дейди. («Жақсылық қылсаң өзіңе, жаманлық қылсаң өзіңе», 243-бет).

Ал, жаңа мен тандырға барсам, сизиң хаялыңыз менен бурын барып өзи күйип атыр екен. Хәзир мен оны көрип келдим. «Қазба түсерсең, жақпа писерсең» деген усы («Ақыллы бала», 148-бет).

Усы мақалдың синоними ретинде ертектің және бир жеринде мына нақыл жумсалады: Сөйтип данышпан адамның айтқан «жақсылық қылсаң өзіңе, жаманлық қылсаң өзіңе» деген сөзи дурыслыққа келипти. («Жақсылық қылсаң өзіңе, жаманлық қылсаң өзіңе», 243-бет).

Нақыл-мақалларда халықтың өзине тән өзгешелигин сәулендиретуғын миллий үрп-әдеттер хәм олардың халқымыз турмысында тутқан орны сөз етиледі. Олар арасында хәзирги күнде ұмытылып баратырған дәстүр

хәм үрп-әдетлер де бар. Дәстүрлер инсанның дүнъята-ныңына сай, әлемди, барлықты қалай қабыл етиуіне сәйкес хәр бир халықта хәр қыйлы. Қарақалпақ халқының басқа түркий халықтарынан ажыралып туратуғын өзгешелигин сәулендиретуғын үрп-әдет, дәстүрлер нақыл-мақалларда сақланған.

Дәстүр ең дәслеп сөз яки символ сыпатында оны қабыл етип атырған этнос санасында қәлиплеседи. Соң олардың түсинигине сәйкес сөзлер арқалы билдирилип, халық арасында қәлиплеседи. Яғный тил, тилдеги сөзлер инсан санасына, рухиятына тәсир етип, оның басқалардан ажыралып туратуғын айырмашылық тәрепин пайда етеди. Халқымыздағы ең ески дәстүрлерден бири – ери қайтыс болған хаялды перзентлер жат журтлық болмасын, кисиге жалтаңлап, өгей әке қолында қыйналмасын деп, ериниң жыл асы өткеннен соң сол шаңарақтың ямаса басқа ағайын шаңарақтың еркегине атастырып некесин қыйған. Бул ис, әлбетте, хаялдың ыразылығы менен иске асырылған. Усы дәстүр ертектеги төмендеги нақылда ушырасады: Бир күни хан хаялға келип, «Аға өлсе қәйнисине мийрас», деп хаялға өзиниң кеўлин билдиреди. («Ақылсыз адам», 515-бет).

Бул дәстүрдің халқымызда бурыннан бар екенлиги XIX әсир қарақалпақлар турмысын сәулендирген тарийхый шығармаларда да сөз етиледі [5].

Ата-ана перзент ушын оның жетик инсан болып жетисиуінде үлги алатуғын тийкаргы жолбасшысы. Екинши орында ата-ана сыяқлы оларға дурыс жол көрсетиуши жасы үлкенлер. Жасы үлкенлерге хұрмет, иззет етиу, үгит-нәсиятларына қулақ салып, олардың көрсеткен туұры жолы тийкарында шешим қабыл етиу хәм тәрбиялық, хәм әдеп-икрамлылықты өзінде жәмлеген дәстүрлерден саналады. Халқымыздағы усындай жақсы пазыйлетлер нақыл-мақалларда өз сәулесин тапқан. Мысалы: «Атаң өлсе де, атаңды көрген өлмесин» деген сөз бар еди, мен Сулайман бай менен жақсы яр-дос едим, буның баласын бүйтип қоймайын, кел, қызымды берип, бир балам етип алайын» деген ойға келеди. («Сәлимжан», 228-бет).

Ауызбиршилиқ инсандағы ең ағла сыпатлардан саналады. Хәр қандай истиң әмелге асыуында ауызбиршилиқ тийкаргы орынды ийелейди. Хәр ким өз билгенин исле, бир-бирине қулақ салып бирлеспесе, исте өним де, берекет те болмайды. Соның ушын хәмме «бир жеңнен қол, бир жағадан бас шығарып» бирлесип ис көриу кереклигин үгитлейтуғын нақыллар халық арасында сақланған. Биз буны ертекте төмендеги мысалда көремиз:

«Төртеу түйел болса, төбедегине түсирер» дегендей, ешек, баспақ, қораз хәм пышық усылайынша әжел тырнағынан аман қалыпты хәм бир-бири менен татыулықта жасай берипти. («Төрт көдирен», 496-бет).

Хәррелер сонда «күш – бирликте» екенлигин өз тәжирйбесинде көрипти («Ауызбирлик», 483-бет).

Мәртлик, адамгершилиқ, кеңпейиллик инсанға тән. Усындай сыпатлары менен адам тәбияттағы басқа жаратылыстардан ажыралады. Бул оған ана сүти менен киреди, ата тәрбиясы менен беккемлениди. Шаңарақта дурыс тәрбия алыу, оған әмел етиу хәр бир перзенттиң өзине байланысly. Халықта «жақсыдан ыссы нанға алғысыз жаман тууатуғын, ал жаманнан адам айтса инанғысыз жақсы тууатуғын» халатлар да ушырасады. Перзент ата-ана ушын жақсы болса да, жаман болса да - перзент. Себеби, хәр қандай ата-ана перзентиниң жаман болуыын қәлемейди. Қолдан келгенинше бир сөзли, мәрт, адамгершиликли, кеўли кең инсан етип тәрбиялайды. Халық педагогикасындағы перзент тәрбиясына байланысly нақылларды ертекте көппеп ушыратуға болады. Мысалы: - «Ер жигиттиң еки сөйлегени - өлгени». Айтқаның болсын, - деди де, жи-

гит қос тулпардың бириниң куйрығынан тартып, жерге таулап урды да, көзди ашып жумғанша басын кесип алды. («Мурақор», 359-бет).

Себеби, маған атамның «Дуз ишкен жериңе жаманлық етпе» деп айтқан нәсияты бар еди, сол нәсияты ядымда сақладым. («Ақыллы бала», 148-бет).

«Жаман жолдасын жауда қалдырады» деген усындағы («Еки дос», 477-бет).

Нақыллардың бириншисинде инсанның бир сөзли, мәрт болуы кереклиги айтылса, екіншисинде, ас-суу берген адамға қыянет, жаманлық етпеуи, ал үшіншисинде болса, өз жолдасына қыйналғанда, қысылғанда жәрдем қолын созыуы, нәмәртлик етпеуи нәсият етиледі.

Ислам тәлийматына көре, инсанды жаратқан, оған өмир бағышлаган, сондай-ақ инсанның өнип-өсиуине имкан берген - жалғыз Аллаланың өзи. Сол ушын инсанлар оны тәнхә деп түсинеди, оған сыйынады, жолына дуғалар оқып, тилек тилесе орынланады деп исенеди. Бул мусылман халықларындағы диний исеним, дәстүрлерден саналады. Не нәрсени қәлесе, соған ерисиуды жаратқаннан сорап, оның дүнъядағы барлық жаратылыстың ийеси деп түсинип, бергенине қанаат етиу кереклиги, Алланың мәрхаматына хеш ким, хеш нәрсе тең емеслигин сөз ететуғын нақыл ертект тилинде төмендегише бериледи: Қудайдан тилегениң пүтин шығады, кисиден тилегениң көзинди шығарады. («Хәк нийетлиниң несийбеси», 29-бет).

Халықта түрли-түрли дәстүрлер бар. Олардың хәр биринде халық өтмишине, менталитетине тән түрлише мәни бар. Мәселен, адам жети мүше көрген уақытта елге сүтбурыш писирип тарқатыуы керек. Бул дәстүр «қына той» деп аталады. Халық арасындағы «қына тойға баратуғындай», «қына тойдан қалдың ба» сыяқлы турақлы бирликлер де соннан қалған. Тағам аўқатлар ишинде сүтбурыш ең жеңил, тез синетуғын аўқат болғанлығы ушын оны кишкене балаларға тиси шыққаннан берип баслайды, яғный нәресте аўқатлар ишинде ең дәслеп усы тағамнан дәм татады. Хәттеки, үйге мийман келгенде аўқаттың есабы болмай қалғанда да сүтбурыш писирилген. Соның ушын усы тағам халықта «ас басшысы» деп аталады. Бул ертект тилинде былай бериледи: Патшайым, «ас басшысы-сүтбурыш, ел басшысы-патша» деген бар, жасымнан еки басшының-басын бир қоссам, ел ағасын шақырып ас басшысы сүтбурыш берсем, дүнъядан әрмансыз өтер едим дейтуғын едим. («Бай хәм ханды жеңген шопан», 139-бет).

Дәстүр халық арасында елге шекем өз әхмийетин жойтпай қолланылып киятыр.

Жуўмақлап айтқанда, ертект тилиндеги нақыл-мақалларда халықтың күн-көриси, турмыс тәризi менен байланысly дәстүрлер, халық педагогикасындағы бала тәрбиясына байланысly әдеп-икрамлылық қағыйдалары менен суўғарылған хикметлер өз сәулесин тапқан. Балалардың нақыл-мақалларды билиуи - олардың сөзлик қорын байытуы менен бирге, дурыс тәрбияланыуына да өз тәсирин тийгизери сөзсиз.

Ертеклер тилиндеги нақыл-мақалларды анализлей отырып төмендегише жуўмаққа келдик:

1. Нақыл-мақалларда халықтың миллий дәстүрлери сөз етилген;
2. Олар арадан бир неше әсирлер өтсе де өз мәнисин сақлап қалған;
3. Олардың айырымларының қолланылуы хәзирги күнде өнимсиз;
4. Нақыл-мақалларда дәстүрлер менен бирге халық педагогикасындағы тәрбия, әдеп-икрамлылық мәселеси де сөз етилген.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. -Нөкис: 2015.
2. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики английского сказочного дискурса, АКД. -Волгоград: 2005, -С.21.

3. Дубровская О.Г. Лингвокультурологический аспект сопоставительного исследования русских и английских пословиц об уме и глупости. – Екатеринбург: 2000, дисс... к.ф.н. –С.259.
4. Коурова О.И. Традиционно-поэтическая лексика и фразеология как лингвокультурная ценность. –Екатеринбург: 2005, дисс... д.ф.н. –С.393.
5. Кайыпбергенов Т. Каракалпак дәстаны. II Т. Бахытсызлар. –Нөкис: 1971.
6. Павлова Т.А. Лингвокультурологические характеристики коммуникативного пространства детской поэзии. – Калининград: 2011, дисс... к.ф.н. –С.194.
7. Тарасова Ф.Х. Лингвокультурологические и когнитивно-прагматические основания изучения татарских паремий на фоне других языков. –Махачкала: 2012, дисс... д.ф.н. –С. 404.
8. Төлөкова Э.Т. Кыргыз элинің каада-салт лексикасын чагылдырган қандырғалар жаңа иштетилүү түзүлүштөрү. «Тил жаңа котормо» // «Шин жан». 2013 №3 20-28-б.
9. Юрков Е.Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии. –С-Петербург: 2012, дисс. д.ф.н. –С.348.

РЕЗЮМЕ

Маколада қорақалпоқ тили халқ эртақларидаги мақол ва маталларнинг культурологик хусусиятларни ўрганишча бағишланган. Муаллиф характерли мисоллар асосида мақол ва маталларда қорақалпоқ халқи урф-одатлари ва аңғаналарининг акс этиши хусусиятларини кўрсатишга ва ўларнинг ёш авлодни тарбиялашдаги ролига алоҳида аҳамият беришга ҳаракат қилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье анализируются народные сказки, их традиции и обычаи с точки зрения лингвистической точки зрения. Традиции традиционного стиля основаны на примерах использования или адаптации народных традиций. Также упоминается роль пословицы в образовании молодого поколения.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of linguoculturological peculiarities of proverbs and sayings in Karakalpak folklore fairy-tales. On the basis of examples the author of the article shows how traditions and customs of the people are reflected in proverbs and sayings, and their role in the education of young generation.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЙ КОМПОНЕНТОВ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В КАРАКАЛПАКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Б.Ж.Шаниязов - кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Д.У.Исмаилова - ученица

Академический лицей №3 филиала ТИТУ имени Аль-Хорезми

Таянч сўзлар: қиёсланувчи лексик бирликлар, маъно, моҳияти, ташқи шакллар, эркин сўз бирикмалари, грамматик қурилиши, қиёсий ўрамлар, образли-поэтик мушоҳада, метафорик маъно.

Ключевые слова: сопоставительные лексические единицы, смысловое содержание, внешние формы, свободное словосочетание, грамматическая структура, сравнительные обороты, образно-поэтическое воображение, метафорическое значение.

Key words: comparative lexical units, meaningful plot, external forms, motivation, free word combination, grammatical structure, comparative set expressions, descriptive-poetic imagination, metaphorical meaning.

Слова и фразеологические единицы соотносятся в тематико-понятийном, семантическом, грамматическом и стилистическом планах. Наиболее важными из них представляются понятийный и семантический аспекты. Между словом и фразеологической единицей существуют многогранные семантические связи: внутризначные, синонимические, антонимические и другие.

Взаимосвязи значений фразеологических единиц с семантикой их компонентов, употребляемых как самостоятельные лексические единицы являются одним из дискуссионных вопросов.

На основе анализа фразеологических единиц и их компонентов в плане лексико-семантических связей между ними можно выделить следующие типы фразеологизмов.

Фразеологические единицы, смысловое содержание которых не связано со значениями ее компонентов. Значительную по количеству группу фразеологизмов указанного типа составляют единицы, компоненты которых не сочетаемы в свободном употреблении, но значение основано на образном представлении о предметах и явлениях действительности [1]. Каждый компонент в отдельности сохраняет своё значение и употребляется как самостоятельная единица, однако семантическое содержание фразеологизма не связано с лексическими значениями его компонентов, а возникло на основе переноса значения целого словосочетания в результате сложных ассоциаций, возникающих в сознании носителей языка. Перенос значений основывается на сходстве внешней формы, характерного признака предметов и явлений. Например: *Төбеси көкке жетсү, түйеси таўға шығы, жылқысы таўға шығы, кемеси қырга шығы, еки көзи төрт болы*. Ақыры ол күни төбем көкке жеткендей болып сезилди маған (А. Бекимбетов). Буны еситип Байсарының *түйеси таўға жеткендей* болып отыра берди («Алпамыс» дәстаны). Аўылға жақынлай бергенде *еки көзи төрт болып* күйти

турған биреў; ишинде мениң барымды билмеди ме? (Ш. Сейтов). Төменшик, *еки көзи төрт болып* я төркининен хабар билмей, я түскен елатынан тең курбы таппай иши дәртке толып жүрген болмасын (Т. Кайыпбергенов).

Be (jump) over the moon: This person was fear and brown, his eyes were extremely clear, he held himself very straight and looked fit to jump over the moon (J. Galsworthy).

Eyes on stalks: What they call a small private party should make your eyes stand out on stalks, as the saying it (A Supplement to the Oxford English Dictionary).

Внутренняя форма может основываться на сходстве действия, но значение фразеологизма возникает на основе сильной гиперболизации данного образа: *Аўзының дуўасы бар* - Жаңағылардың хәммеси де бахытлы, оңлы-саақлы, *аўзының дуўасы бар* адамлар (Т.Кайыпбергенов «Қарақалпак қызы»).

К этой группе можно отнести фразеологизмы – *аўзы гөжедей қайна, аўзы тарыдай қайна, have a hot mouth, have a big mouth*.

Значение фразеологизма основывается и на сходстве впечатлений, ощущений, возникающих от воздействия внешней среды и др.: *Ийт азабын беру, еки аяғын бир етикке тығы, жан-ийманы қалма, қансорпа болы*. – Жүріп отырып тикенек сымнан өткен жерине жақынлап еді әскер жан – ийманы қалмай қорқып патырақлап жуўырып киятыр (Ш. Сейтов).

Хәр кимнен қалған қуўырдақтың, гил қалғынды шөбирелерине таласып, *қансорпа болады...* саўашта *қансорпа болып* жүрген инисине, үйдің барлық салмағын еки ийине көтерген хаялына қарайтуғын енди оның бети жоқ (Қ.Султанов).

Своеобразную группу фразеологических сращений составляют единицы, мотивированность значения которых не сохранялась, а внутренняя форма с точки зрения современного состояния языка не объяснима. Возникновение их, видимо, связано с какими-либо древни